

розвитку і поведінці, визначення своєрідності формування їх особистості і особливостей взаємин з однолітками і дорослими, на розробку загальнопедагогічних і спеціальних заходів з попередження і подолання негативних тенденцій у становленні особистості молодшої людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон // – СПб: Питер, 2001. – 352 с.
2. Сарапулова Є. Г. Психолого-педагогічні основи навчально-виховної діяльності гувернера : монографія / Є. Г. Сарапулова. – К., 2003. – 264 с.
3. Лісовець О. В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України : навч. посіб. / О. В. Лісовець. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 256 с.

УДК:378.015.31:17.022.1

Інна УЛИСЬКА
(м. Вінниця)

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКЕ ТА ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ

У статті представлений теоретичний аналіз існуючих підходів до визначення поняття відповідальності. Проаналізовані ідеї зарубіжних та вітчизняних вчених, філософів, психологів та педагогів відносно сутності феномену відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, особистість, відповідальність особистості, моральна відповідальність.

Ulyska I. Responsibility as a philosophical, psychological and pedagogical concept. *The article supplies the theoretical analysis of different approaches to the concept of responsibility. The essence of the phenomenon of responsibility in the scientific works of the Ukrainian and foreign scientists, philosophers, psychologists and teachers was analysed.*

Key words: *responsibility, personality, individual responsibility, moral responsibility.*

Постановка проблеми. Проблема відповідальності окремої особистості перед собою, соціумом завжди була однією з найгостріших у пізнанні людиною себе, меж своїх можливостей. Особливого звучання ця тема набуває, коли йдеться про відповідальність лікарів перед пацієнтами, їхніми родичами, людською спільнотою. Так сталось, що успіхи сучасної біології, медицини і техніки загострили морально-етичні проблеми, пов'язані з використанням лікарями новітніх досягнень науки, і

спричинили необхідність визначення нових підходів до розуміння поняття відповідальності. Таким чином, проблема відповідальності є багатозоровою, оскільки формування і становлення цієї якості потребує розгляду і у площині загальнолюдських цінностей, і з погляду професійної етики.

Аналіз досліджень. Вивченню поняття відповідальності як психолого-педагогічному феномену присвячена значна кількість як теоретичних, так і експериментальних досліджень. Проблема відповідальності досліджувалась ученими-філософами (Платон, Аристотель, І. Кант, М. А. Бердяєв, Ж.-П. Сартр, Г. Гегель, Ж.-Ж. Руссо, Г. С. Сковорода, О. Г. Спіркін та ін.), які розглядають сутність людини як співвідношення між її свободою та відповідальністю; соціологами (Е. Еріксон, Т. Парсонс, Л.М. Архангельський, Г. С. Афанасьєв, А. Ф. Плахотний, Н. А. Головкин, А. Д. Гойко, Г. А. Голубєва, Л. І. Грядунова, О. Г. Дробницький, Ю. А. Замошкін, Л. Н. Коган та ін.), які розглядають відповідальність як об'єктивну необхідність взаємовідносин між особистістю і суспільством; психологами (А. Маслоу, Ж. Піаже, К. Роджерс, Дж. Роттер, Л. Колберг, Л. С. Виготський, А. А. Леонтьєв, К. К. Муздибаєв, І. Д. Бех, М. В. Савчин та ін.), які кваліфікують відповідальність як одну з головних якостей особистості, як результат інтеграції всіх її психічних функцій та об'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, вольового ставлення до обов'язку; педагогами (А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський, М. В. Левківський, М.І. Сметанський та ін.), що вказували на необхідність виховання відповідальності в учнів загальноосвітніх закладів [6, 1].

Мета статті – проаналізувати філософські та психолого-педагогічні підходи до визначення поняття відповідальності як одного з показників моральної свідомості майбутніх лікарів.

Виклад основного матеріалу. У психолого-педагогічній літературі розглядається широке коло питань, пов'язаних із поняттям «відповідальність». Зокрема, у «Психологічній енциклопедії» відповідальність тлумачиться як внутрішня саморегуляція і самодетермінація зрілої особистості, опосередкована ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснюваних учинків і їх наслідків та в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі і власному житті [5, 60–61]. «Енциклопедія освіти» розглядає відповідальність особистості як усвідомлену необхідність співвіднесення власної поведінки із суспільними нормами та установками. Відповідальність особистості є характеристикою будь-яких відносин, в яких перебувають люди, і стосується різних аспектів їхньої діяльності, визначаючи її спря-

мованість. Виявляється у свідомості, характері, почуттях, різних формах поведінки і свободі вибору [3, 106–107].

Теоретичний аналіз різних аспектів проблеми відповідальності найперше здійснено у працях давньогрецьких філософів, де існували різні підходи до розуміння сутності відповідальності. Так, Демокрит висловив думку про те, що моральна відповідальність є регулятором поведінки людини. Він вважав, що відповідальність не вроджена якість і не Божа благодать, а продукт культури, результат соціалізації та виховання [2].

Для Сократа моральна відповідальність особистості є невід'ємною характеристикою індивіда, як і добродієність, благо, справедливість. Відповідальність у вихованні та навчанні надає сенсу діяльності особистості: її меті, потребам, інтересам, мотивам, результатам, оскільки, за Сократом, перший обов'язок громадянина – мати глибокі знання, власні переконання, думки [2].

Проблему моральної відповідальності особистості досліджував Платон. Спираючись на ідеї щодо світу моральних сутностей, філософ сформулював свою думку так: від ідеї – до дійсності, від належного – до суцього. Цей постулат Платон обґрунтовує на рівні особистості й суспільства. Він відзначає, що у системі формування відповідальної особистості мають бути заборони щодо засобів виховання: виступає за сувору, компетентну і непідкупну цензуру художніх творів, які можна використовувати у виховному процесі. Цензори, на яких покладено морально-правову відповідальність перед законом державою і народом, мають вилучити ті твори, які руйнують моральні якості молоді [2].

Інший філософ, Аристотель, для аналізу відповідальності застосував метод діяльності, який презентує актуальне буття живої істоти і процес переходу її можливостей до дійсності. Природа живої істоти розкривається саме у діяльності та реальному досвіді спілкування. Однак на саму діяльність, вважає давньогрецький учений, вирішальним чином впливає душа, яка поєднує розумну та нерозумну складові, взаємодія котрих стимулює появу відповідальності. Тобто, відповідальність виникає тоді, коли правильно спрямований розум узгоджується з рухом почуттів, а рух почуттів – з розумом [2].

В епоху Середньовіччя панувала євангельська доктрина, яка характеризувалася незмінними загальнолюдськими цінностями. Зокрема, ідея відповідальності ґрунтувалася на принципі любові до Бога. Син Божий – Ісус Христос – повинен створити царство, позбавлене війн, смерті, де всі перебуватимуть у вічному блаженстві та любові. Проте досягти цього можна лише за умови, якщо людина любитиме Бога (погляди характерні для Арія, Оригена, Тертуліана, Пелагія та ін.) [2].

Крім філософів, питанням відповідальності активно займалися також педагоги. Проблема виховання відповідальності завжди була в центрі уваги педагогічної теорії та практики, і способи її вирішення відображали потреби і рівень розвитку суспільства. Значний вплив на розвиток проблеми відповідальності здійснив мислитель-гуманіст, засновник педагогіки Нового часу Я. Коменський. Спираючись на досвід своїх попередників, він визначив, що основним у вихованні є формування свідомої, моральної, відповідальної людини. Важливу роль у цій справі вчений відводив учителю, розкривши не лише вимоги, а й умови та форми вияву його моральної відповідальності. Матеріальні умови видатний педагог вважав справедливим і достатнім соціальним забезпеченням учителя, а правові – чинними шкільними законами, порушувати які нікому не дозволено [2].

Вихідним положенням відповідальності у британського філософа і педагога Нового часу Дж. Локка є моральний закон природи. Він зумовлює обов'язки людини у моральному і правовому аспектах, формує її моральні зобов'язання, якими керує розум, що узгоджує діяльність людей [2].

У XVIII столітті Ж.-Ж. Руссо розширив уявлення про зміст відповідальності. Він одним із перших увів у науковий обіг поняття «індивідуального обов'язку особистості». У своїй праці «Еміль, або Про виховання» вчений висловив глибоку думку про суспільну працю як суттєвий моральний фактор життєдіяльності людини і неминучий її громадський обов'язок. Тим самим, за Руссо, почуття індивідуального обов'язку підлягає формуванню шляхом індивідуальної взаємодії вихователя й вихованця [7].

Великий гуманіст кінця XVIII століття Й. Г. Песталоцці основним стратегічним шляхом виховання у дітей відповідальності вважав розвиток у них умінь виконання головних соціальних ролей – громадянина, сім'янина. Одним із ефективних засобів виховання при цьому, на його думку, є «вправи у доброчесності». Це, зокрема, участь дітей та молоді у добрих і корисних справах, що потребують зусиль, витримки, відповідальності. Тобто, вчений акцентує увагу на таких атрибутах відповідальності, як здатність дітей та молоді до виявлення волі, наполегливості, без чого розвивати особистість досить складно [7].

Значну увагу питанню формування моральної відповідальності вчителя приділяв німецький педагог А. Дістервег. Наголошуючи, що принцип природовідповідності є основним у будь-якій виховній системі, він доповнив його принципом культуровідповідності. Вчений акцентував увагу на складному шляху до внутрішньої самодіяльності і самовідповідальності [2].

Значний внесок у розвиток проблеми виховання відповідальності зробив великий педагог К.Д. Ушинський, який головним завданням виховання особистості вважав «впливи моральні», а саме – формування почуття обов’язку перед народом, державою, сім’єю і самим собою [7]. Велике значення для розуміння відповідальності як педагогічної категорії має спадщина А. С. Макаренка. Вітчизняний педагог одним із перших трактує сутність відповідальності як соціальної якості, яка ґрунтується на відносинах відповідальної залежності, що характеризуються їх виявленням вихованцями у процесі навчання та позанавчальної діяльності [7].

Видатний український учений-гуманіст В. О. Сухомлинський у створеній ним педагогічній системі розглядав відповідальність у тісному взаємозв’язку з совістю. Педагог вважав, що людина повинна відповідати, передусім, перед власною совістю. Така відповідальність характеризує здатність молодих людей самостійно формувати обов’язки, вимагати від себе їх виконання, здійснювати самооцінку та самоконтроль, допомагає значно розширити сферу втручання особистості у навколишній світ і стверджувати ідею «особистої відповідальності за все створене нашим народом» [7, 105].

У сучасній педагогічній літературі проблема відповідальності представлена у науковому доробку М. В. Левківського, М. І. Сметанського. М. В. Левківський розглядає відповідальність як інтегральне особистісне новоутворення підліткового та юнацького віку. Саме завдяки інтеріоризації (присвоєнню) відповідальність стає визначальним регулятором життєдіяльності особистості [7].

М. І. Сметанський трактує соціальну відповідальність педагогів як особистісну якість, сутність якої виявляється в усвідомленій моральній потребі і практичній готовності до виконання соціальних норм, розумінні соціального значення своєї діяльності, правильній оцінці своїх можливостей, активній життєвій позиції, ініціативній поведінці, здатності передбачати результати своєї діяльності [7].

У психології проблема відповідальності особистості також є значущою. Відомий психолог С.Л. Рубінштейн під відповідальністю розумів здатність людини детермінувати події, визначальним чином впливати на них, майже до радикальної зміни всього життя. Досліджуючи відповідальність як властивість особистості, учений трактував її як загальний принцип співвіднесення особистих мотивів, цілей і засобів життєдіяльності, що не зводяться до правила або кодексу правил поведінки. У тому чи іншому вигляді цей смисловий принцип реалізується в кожній новій конкретній життєвій ситуації. В одних випадках це буде прийняття

обов'язку, що є необхідним з-поміж різних варіантів внутрішньої позиції та поведінки, в інших – оцінка та відбір засобів досягнення цілей, виконання зобов'язань; це також може бути зміна або зміщення цілей (переосмислення) [9].

Інший дослідник, Ж. Піаже, вивчаючи проблему співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів становлення особистості, основний акцент зробив на розкритті внутрішньої сутності відповідальності. Досліджуючи стадії морального розвитку дитини, він визначав відповідальність як один із окремих аспектів загального процесу морального розвитку. На його думку, розвиток відповідальності у дитини йде від об'єктивного до суб'єктивного. Діти засвоюють зразки соціальної поведінки спочатку завдяки пізнанню і виконанню правил різних ігор. Ж. Піаже вбачав рушійні сили розвитку відповідальності особистості в подоланні її когнітивної незрілості й емоційного почуття поваги до старших. Потрібен перехід від егоцентричної перспективи, коли дитина є центром усього світу, до релятивістської, де вона здатна залучати у свій світ інших людей і ставити себе на їхнє місце. Розкриваючи специфіку розвитку відповідальності від зовнішньої детермінації до внутрішньої, Ж. Піаже вказує на необхідність врахування відповідальності інших людей, які оточують особистість, що розвивається [1].

Логічним продовженням досліджень Ж. Піаже можна вважати теорію морального розвитку Л. Колберга. Відповідно до поглядів ученого, моральна свідомість розвивається не в результаті безпосереднього привласнення соціального (зовнішнього) досвіду, а в процесі активної творчої взаємодії індивіда з соціальним середовищем [1].

Важливою щодо психологічного осмислення відповідальності є когнітивна теорія наuczіння Дж. Роттера, передусім його концепт локусу контролю, який узагальнено відображає очікування того, якою мірою люди контролюють і як оцінюють власні дії та перебіг життя. Учений, вживаючи термін «відповідальність», досліджує явище, яке описується ним як властивість інтернальності особистості (схильність приписувати відповідальність за все внутрішнім чинникам – своїй поведінці, характеру, здібностям), яка протистоїть екстернальності (схильність приписувати відповідальність за все зовнішнім чинникам) [1].

Багато зарубіжних прикладних досліджень присвячено атрибуції відповідальності – приписуванню тим чи іншим чинникам відповідальності за наслідки певних подій. Теорію атрибуції запропонував Ф. Хайдер, коли помітив, що люди зазвичай приписують поведінку інших людей або внутрішнім характеристикам (диспозиціям), або зовнішнім ситуаціям. Поняття атрибуції відповідальності близьке за змістом до поняття

локусу контролю, але, на відміну від нього, стосується не стільки власних дій, скільки дій інших людей, які оцінюються з позиції стороннього спостерігача. Різниця цих двох перспектив наочно проявляється у так званій «фундаментальній помилці атрибуції» – тенденції спостерігача недооцінювати вплив ситуації та переоцінювати дію особистісних чинників під час оцінювання поведінки інших [1].

Психолог К. О. Абульханова-Славська, спираючись на дослідження Ж. Піаже, Л. Колберга, Р. Хайдера, визначає відповідальність як форму активності особистості. Автор корелює поняття відповідальності з такими категоріями, як ініціативність, стратегія життя, типи активності особистості, свобода волі, довіра, обов'язок, суспільна необхідність, життєвий вибір. Особистість проявляє відповідальність через бажання і готовність не допустити і своєчасно попередити негативні наслідки [8].

Відповідальність, на думку академіка І.Д. Беха, передбачає визнання людиною єдиної активної причетності до соціального і природного світу, і це визнання є не стільки результатом оцінки особистості іншими людьми, скільки її власним переконанням, моральним принципом, підсумком самоусвідомлення. Тому людина є не пасивним споглядачем будь-яких соціальних подій. Внутрішній світ відповідальної особистості завжди відкритий для соціальних потреб, пріоритетів, людських цінностей [9].

Найбільш повне психологічне дослідження феномену відповідальності було проведене К. К. Муздибаєвим. Він визначає відповідальність як якість, що характеризує соціальну типовість особистості та формується в процесі її соціалізації. Вивчаючи психологічні особливості відповідальності, вчений звертає увагу на роль соціального впливу – людина орієнтує свою поведінку на реакцію і поведінку інших людей; чим більша кількість учасників подій, тим менше почуття індивідуальної відповідальності та більше відчуття, що відповідальність розподіляється між усіма. Таким чином, сприйняття індивідом того, що доля іншої людини залежить саме від нього, пробуджує в нього індивідуальне почуття відповідальності [9].

О. М. Анісімова зазначає, що «...відповідальність має широкий соціологічний аспект аналізу як сукупність об'єктивних вимог, висунутих суспільством». Вона може розглядатись і в суб'єктивному, психологічному аспекті як своєрідний стан свідомості (у формі свідомості і почуття відповідальності, обов'язку, сумління). Основним для відповідальної особистості є почуття впевненості у своїх силах, наявність сформованих критеріїв діяльності, готовність їх відстоювати в досягненні поставлених цілей [8].

О. Плахотний вважає, що поняття відповідальності поєднує дві форми або два різних види відповідальності: відповідальність як реакція суспільства на поведінку індивіда (суспільна відповідальність); відповідальність як система відповідей індивіда на вимоги суспільства (особиста відповідальність). Автор підкреслює, що між суспільством та індивідом існує взаємозв'язок. З одного боку, суспільство покладає на індивіда обов'язок вчиняти соціально корисні вчинки, а з іншого – воно зобов'язано сприяти суб'єкту у здійсненні ним своїх прав та обов'язків та несе за це відповідальність [4].

Таким чином, поняття «відповідальність» за своїм змістом є досить широким. У широкому розумінні відповідальність – це обов'язок перед Богом, совістю, історією, людством, народом, прийдешніми поколіннями. Вона містить у собі усвідомлення особистістю необхідності власних дій і рішень, врахування інтересів інших людей, соціальних груп (спільнот), суспільства в цілому, прагнення жити в гармонії з прийнятою системою вищих моральних цінностей. Відповідальність визначає активну неконформістську життєву позицію індивіда.

Висновок. Таким чином, у науці існує декілька напрямів вивчення відповідальності. Відповідальність розглядається як якість особистості (І. Д. Бех, Т. Г. Гаєва), смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості (М. В. Савчин), ставлення особистості (Т. В. Морозкіна, А. П. Растігаєв).

Деякі автори визначають відповідальність як соціальну настанову особистості на добровільне прийняття необхідних суспільних вимог і зобов'язань, схильність дотримуватися загальноприйнятих у певному суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки та готовність відповідати за свої дії (С. В. Анісімов, К. К. Муздибаєв). Відповідальність можна вважати інтегративною властивістю особистості, яка виникає в результаті синтезу всіх її моральних якостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баранова С. В. Психологічні особливості громадянської відповідальності особистості / С. В. Баранова // Зб. наук. праць за мат. VI Всеукр. наук. конф. «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави» (2-14 жовтня 2011 р.). – К., 2011. – С. 238–240.
2. Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч. посібник / Г. П. Васянович. – К. : «Академвидав», 2011. – 256 с.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 106–107.
4. Зайчук О. В. Теорія держави і права : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

5. Психологічна енциклопедія / [авт.-упор. О.М. Степанов]. – К. : «Академвидав», 2006. – С. 60–61.
6. Тернопільська В. І. Формування соціальної відповідальності старшокласників у позанавчальній діяльності : автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 – Теорія і методика виховання» / В. І. Тернопільська. – К., 2003. – 26 с.
7. Тернопільська В. І. Відповідальність старшокласників : історико-педагогічний аспект / В. І. Тернопільська // Зб. наук. праць за мат. Всеукр. наук. конф. «Проблеми професійної підготовки педагогічних працівників». – Житомир : Вид-во ЖДПУ, 2000. – С. 104–106.
8. Хромченкова Н. Проблема розвитку відповідальності особистості в науково-педагогічних дослідженнях / Н. Хромченкова // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди» : зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 18. – С. 239–243.
9. Яцеленко А. А. Психолого-педагогічні аспекти виховання відповідальності в молодших підлітків у школах-інтернатах / А. А. Яцеленко // Зб. наук. праць «Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді». – 2012. – Вип.16 (Кн. 3). – С. 360–369.

УДК 378.14+371.3

Андрій УРУСЬКИЙ
(м. Тернопіль)

ПРО СТАН ПІДГОТОВЛЕНOSTІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЙ ДО ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Розглянуто вимоги, які висуваються до знань та вмінь вчителя профільного навчання. Розглянуто особливості технологічного профілю та можливий варіант підготовки майбутніх учителів профільного навчання з врахуванням її специфіки. Виявлено рекомендації студентів щодо внесення коректив у теоретичну та практичну підготовку майбутніх учителів. Запропоновано шляхи удосконалення теоретичної та практичної підготовки майбутніх учителів профільного навчання на основі аналізу вимог, побажань студентів та особливостей технологічного профілю.

Ключові слова: *профільне навчання; вимоги до знань та вмінь учителя; шляхи вдосконалення підготовки студентів.*

Uruskyi A. On the level of future technologies teachers' readiness to the specialized education of senior pupils. The demands concerning the knowledge and skills of the teacher, as well as his ability to conduct specialized education, were disclosed. Features of technological specialization and possible options in preparation of future teachers while taking into account its specifics are considered.